

Олександр Желіба (Ніжин)

СИМВОЛІКА НІЖИНСЬКОГО КОЗАЧОГО ПОЛКУ

Проблема історії територіальної символіки є на сьогодні надзвичайно актуальною, оскільки розвиток місцевого самоврядування вимагає свого самовираження у гербах і прапорах, як ознаках самостійності у вирішенні певного кола місцевих питань.

Територіальна символіка Ніжинщини, як і всієї Лівобережної України, остаточно сформувалася за часів існування козацької гетьманської держави. Питання становлення козацької регіональної символіки розглядали В. Румянцева – в контексті загальноросійської символіки, Н. Грабова – визначення загальних тенденцій обігу печаток у Гетьманщині, О.Однороженко – дослідження змістового навантаження символіки.

У нашій роботі ми ставили перед собою такі завдання:

- визначення кількості та якості збереження козацьких територіальних символів Ніжинського полку;
- трактування основних графічних елементів козацької символіки полку;
- визначення перспектив використання козацької символіки у сучасних умовах.

Основним джерелом для вивчення козацької полкової та сотенної символіки є печатки полкових та сотенних канцелярій, які склались як установи наприкінці XVII ст. У період становлення вони діяли спільно із магістратами і ратушами міст та містечок, тому документи міських і козачих установ мають спільну печатку.¹ В ці ж часи у колі козацької старшини поширюється тенденція до використання у діловодстві власної печатки, де зображувались емблеми (герби) і аббревіатура імені та посади.

Указом Сенату 1730 року затверджено герби за козачими полками. За цим указом Ніжинський козацький полк отримав герб, де у верхньому червоному полі – потиск двох рук (символ торгової угоди), у нижньому блакитному – кадуцей (жезл бога Меркурія, символ торгівлі)². Герб символізував Ніжин як значний торговий центр. З цього часу була зроблена суто полкова печатка, яка містила герб і була завжди вживана наступними полковниками: І.Хрущовим, І.Божичем, С.Кочубеем, П.Розумовським (Мал.1).³ Даний символ був чужий українській геральдиці, оскільки жоден із його елементів не виживався на територіальних чи міських гербах. Але під тиском обставин став символом полку, а пізніше і міста.

Вживання полковою канцелярією однієї печатки принесло стабільність у діловодство. Виходячи з цього свої печатки почали з'являтися і в окремих сотнях полку. Ордером гетьмана К.Розумовського від 18 березня від 1755 року на сотенних прапорах з одного боку потрібно було розміщувати герб “козак із самопалом”, а з іншого – герб із печатки сотні.⁴

У відділі Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині (далі – ВДАЧОН) нами виявлено ряд сотенних печаток Ніжинського полку, які розкривають особливості козацької символіки другої половини XVIII ст.

Батуринської сотні – 1 примірник, 1782 р., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 26x28 мм. Зображення: у центрі прапор і хоругва, під нею

три схрещені стріли, справа хрест, під ним три стріли (вістрям донизу), внизу шабля в горизонтальному положенні руків'ям вліво, лезом догори, зліва від хоругви літера “П”, вгорі – “С”, справа – “Б”, тобто “П[ечать] С[отенна] Б[атурина]” (Мал. 2).⁵

Бахмацької – 2 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 23x28 мм. Зображення пошкоджене: овальний щит покритий забралом із короною та наметом. В щиті напис: “ПЕЧАТЬ СОТНИ БА[ХМАЦКОЙ]” (Мал. 3).⁶

Борзнянської – 2 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 24x29 (?) мм. Пошкоджена знизу. Зображення: у центрі хрест, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом дві шестикутні зірки і корона, під півмісяцем дві перехрещені галузки. Понад верхнім краєм щита іде напис: “ПЕЧАТЬ СОТНЬ БОРЗЕНСКОЙ” (Мал. 4).⁷

Глухівської – 1 прим., 1746 р., паперово-воскова, овальна. Зображення: в центрі хрест, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом дві шестикутні зірки, під півмісяцем дві перехрещені гілки. Понад верхнім краєм щита іде напис: “ПЕЧАТЬ СОТНЬ ГЛУХОВСКОЙ” (Мал. 5).⁸

Веркіївської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 15x20 мм. Зображення: у центрі знак, увінчаний короною і обрамлений перехрещеними знизу гілками. Не виключається варіант, що це печатка посадової особи (Мал. 6).⁹

Заньковської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 33x35 мм. Зображення аналогічне зображенню на печатці Ніжинського полку. Напис: “ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЬЖИНСКОГО СОТНИ ЗАНКОВСКОЙ” (Мал. 7).¹⁰

Іваногородської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 24x27 (?) мм. Відсутня нижня частина. Зображення овальний щит покриті забралом із короною та наметом. В щиті напис: “ПЕЧАТЬ СОТНИ ИВАНГОР[ОДСКОЙ]” (Мал. 8).¹¹

Коноптиської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 24 мм. Зображення: кавалерійський хрест, зліва нього півмісяць із зіркою, справа знак подібний літері “П”. Напис не зберігся (Мал. 9).¹²

Ніжинської другої – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 29 мм. Зображення: в центрі овального щита кавалерійський хрест, щит увінчаний забралом із короною і наметом (?). По колу іде напис: “✠ ПЕЧАТЬ СОТ[НИ ВТОРОЙ ПОЛКОВОЙ НЬ]ЖИНСКОЙ” (Мал. 10).¹³

Ніжинської третьої – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 28 мм. Зображення: в овальному щиті перехрещені стріла і шабля вістрям донизу, над ними хрест, щит покритий мантією і короною. Напис пошкоджений: “✠ ПЕЧАТЬ ✠ СОТНИ [✠ ТРЕТЕИ ✠ ПО ЛКОВОИ ✠] НЬЖИНСКОЙ” (Мал. 11).¹⁴

Ніжинської четвертої – прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 30 мм. Зображення аналогічне зображенню печатці Ніжинського полку. Напис пошкоджений: “✠ ПЕЧАТЬ СОТНЬ Ч[ЕТВЕТОИ ПОЛКОВ]ОИ НЬЖИНСКО” (Мал. 12).¹⁵

Попівської – 3 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 32 мм. Зображення: у центрі кавалерійський хрест, зліва півмісяць із шестикутною зіркою, справа невідомий знак, згори мотузка з китицями. Напис: “✠ ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЬЖИНСКОГО СОТНИ ПОПОВСКОЙ” (Мал. 13).¹⁶

Прохорівської – 2 прим., 1782 р., паперово-воскова, прямокутна із зрізаними

кутами, розмір 22x22 мм. Зображення: на німецькому щиту хрест на серці обрамлений знизу перехрещеними гілками, над щитом забрало із наметом і трьома страусиноподібними перами, знизу щит обрамлений двома перехрещеними гілками. Напис справа: “ПЕЧАТЬ СОТНИ”, зліва: “ПРОХОРОВОЙ” (Мал. 14).¹⁷

Шаповалівської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 19 мм. Зображення: на щиті французької форми ягня із прапорцем, над щитом корона, справа і зліва орнамент. Не виключається варіант, що це печатка посадової особи. (Мал. 15).¹⁸

Даний перелік, звичайно, не повний. Харківський дослідник Олег Однороженко у Центральному державному історичному архіві у Києві знайшов зображення ряду сотенних печаток Ніжинського козачого полку. Наведемо їх перелік.

Дивицької – 1 прим., 1738 р., паперово-воскова, овальна, розмір 17×19 мм. Зображення пошкоджене: в центрі козацький хрест загострений знизу, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом корона, праворуч від неї літера “П”, зліва “О” чи “Д”.¹⁹

Коропської – 1 прим., 1733 р., паперово-воскова, овальна, розмір 16×18 мм. Зображення: в центрі короп що пливе догори, обабіч дві шестипроменеві зірки, вгорі – корона, з правого і лівого краю печатки рослинний орнамент; в правому горішньому куті літера “Г”, в лівому горішньому куті “Т”, в правому долішньому – “С”, в лівому долішньому – “К”, тобто “Г[ригорій] Т[рофимів] с[отник] к[оропський]”.²⁰

Кролевської – 1 прим., 1749р., паперово-воскова, кругла, діаметр 24 мм. Зображення: в центрі лапинський хрест, що опирається на перехрещенні на булаву і пірнач, обабіч хреста дві восьмипроменеві зірки. Напис пошкоджений: “...КРОЛЕ...”.²¹

Новомлинської – 1 прим., 1738 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 27 мм. Зображення: в центрі круглий щит, на якому млинове колесо, щит покритий забралом із трьома страусиноподібними перами і наметом; в правому горішньому куті літера “П”, в лівому горішньому – “С”, в низу – “Н”, тобто “П[ечать] [Сотни] [Новомлинской]”.²²

Таким чином, залишаються невідомими печатки п’яти сотень Ніжинського полку: *Воронізької, Дивицької другої, Мринської, Ніжинської першої, Ямпільської*. Також варто продовжити пошук гербів *Веркіївської* та *Шаповалівської* сотень, оскільки подані нами зображення ймовірно належать сотникам чи писарям.

Пояснимо основні елементи геральдичної системи, які зустрічаються на печатках сотень. Ніжинський полковий герб, який бачимо на печатці Заньковської і другої Ніжинської сотень, символізує належність цих сотень до даного полку. Хрест, давній солярний символ, був одночасно також символом християнства і, коли кінці розширювалися, лицарської доблесті. Окрім того, подібну символіку несе перехрещена зброя. Півмісяць – символ ночі, вічності, в українській геральдиці він переважно символізує мусульманський світ (турецько-татарських агресорів) і вживається в поєднанні з хрестом, як символ перемоги християнства над ісламом. Зорі – символ ночі, надії, вічності, зустрічаються переважно шести чи восьмикутні, рідше семи і п’ятикутні, в українській геральдиці у поєднанні з півмісяцем можуть символізувати мусульманський світ, а без нього – надію, щастя, долю. Зброя (шаблі, стріли, щити, шоломи) – символ військової доблесті і звитяги. Корони, короги,

булави і пірначі – символи влади, автономії даної військової одиниці. Картуші, намети, гілля виконують більш декоративну функцію і конкретного смислу не несуть. Як військова одиниця, Ніжинський полк повинен був би мати знамена і до 1648 р., але, на жаль, їхні зразки не збереглися.

Епізодична інформація про вигляд козацьких прапорів надходить нам із 1631р. Тоді Чернігівський і Ніжинський козаці полки на чолі з Мартином Небабою під Ріпками прийняли бій із переважаючим чисельно ворогом. Серед захоплених литовцями трофеїв опинились і 12 козацьких прапорів (див. реконструкцію наприкінці статті).²³ Збереглися їх малюнки із короткими описом.

Серед прапорів більш-менш ідентифікувати можна лише один – Ніжинського полку, який, мабуть, розроблявся на основі міського герба: на червоному полотні білі митра, св. Юрій, змії; лиштва навколо також біла. Решта прапорів ідентифікації не піддається. Можна лише висунути версію, що більшість прапорів із хрестами належать таки Ніжинському полку, бо символ хреста на полковій символіці Чернігівщини практично ніде не зустрічається.

Отже, на початку становлення Гетьманщини як держави системність у вживанні прапорів не простежується. Можливо, в ці часи полкові і сотенні знамена несли на собі зображення міста, де розміщувався їх центр.

Вперше уніфікацію полкових знамен було здійснено 1730 р., коли за кожним козацьким полком було затверджено герб, який повинен був вживатись на печатці і прапорі.²⁴

Остаточно стандарти козацьких прапорів визначав ордер гетьмана К. Розумовського 1755 р.: зображення з одного боку прапорів козака з мушкетом, як державного герба, а з іншого полкового чи сотенного герба.²⁵

Певне уявлення про знамена Ніжинського козацького полку дає переписка полкової канцелярії із Генеральною військовою канцелярією (далі – ГВК).

У середині лютого 1758 р. полкова канцелярія надсилає до ГВК донесення із проханням уточнити розмір і колір прапорів Попівської, Заньковецької, та 4-ї полкової сотень, у якому згадується резолюція гетьмана К. Розумовського, що колір має бути таким же, як і на інших сотенних прапорах. У донесенні також пропонувалося зробити сотенні прапори блакитного кольору, із гербом Гетьманщини з одного боку і з вписаним в декоративне обрамування літерами назви сотні з іншого Канцелярія Ніжинського полку просила також видати гроші на ремонт прапора Новомлинської Сотні.²⁶

Таким чином можна провести реконструкцію прапорів Ніжинського козацького полку за печатками.

Підсумовуючи вищесказане потрібно виділити ряд аспектів:

- сучасну військову, козацьку та територіальну символіку необхідно розробляти на основі символіки XVII-XVIII ст.;
- віднайдені територіальні символи повинні стати основою для створення районних, сільських та селищних гербів;
- козацькі знамена переважно мали форму прямокутника із зрізаним нижнім кутом, дану традицію можна використати для створення прапорів територіальних одиниць – районів.

ДЖЕРЕЛА

1. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів. – 1991. – Т.222. – С.271.
2. Морозов О. Історичний герб Ніжина // Знак. – 1994. – Лютий (№5). – С.12.
3. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.189.
4. Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих частин Гетьманщини // Знак. – 1997. – Серпень (№13). – С.4.
5. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.60.
6. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.223, 336.
7. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.195.
8. Румянцева В. Емблеми городів и земель Левобережной Украины. – К. 1986. – С.57.
9. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.45.
10. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.18.
11. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.140.
12. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.207.
13. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.126.
14. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.62.
15. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.64.
16. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.33, 74, 139.
17. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.150; спр. 1, арк. 17.
18. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.30.
19. ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.699, арк.111.
20. Там само, ф.51, оп.3, спр.3326, арк.15.
21. Там само, ф.59, оп.1, спр.654, арк.157.
22. Там само, ф.51, оп.3, спр.9605, арк.5.
23. Клейноди України. З історії державної і національної символіки. – К., 1991. – Картка №11.
24. Морозов О. Вказана праця. – С.12.
25. Стафійчук В. Вказана праця. – С.7.
26. Там само. – С.6-7.

Прапори козацьких підрозділів Ніжинського та Чернігівського полків 1651 р. (реконструкція)

До статті О.Желіби "Символіка Ніжинського козачого полку"

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

Запряжений волами віз – один із символів козацької доби в Україні, із давніх давен і аж до початку XX ст. був найуживанішим транспортним засобом.
Селянин с.Безуглівки Корній Перевера зі своїм возом. Фото початку XX ст.